

Anastazja Seul

Uniwersytet Zielonogórski,
Wydział Humanistyczny, Instytut Filologii Polskiej
a.seul@wp.pl
ORCID: 0000-0001-7137-2109

Prawda. Dobro. Piękno. W kręgu literackich i nieliterackich wartości zapisanych w wypowiedziach Jana Pawła II wygłoszonych we Wrocławiu (21 czerwca 1983; 31 maja – 1 czerwca 1997)

The Truth. The Goodness. The Beauty. On Literary and Non-literary Values Present in Pronouncements of John Paul II Made in Wrocław (21 June 1983; 31 May – 1 June 1997)

ABSTRACT: The author of the article *The Truth. The Goodness. The Beauty. On Literary and Non-literary Values Present in Pronouncements of John Paul II Made in Wrocław (21 June 1983; 31 May – 1 June 1997)* strongly suggests that fundamental values of the European culture such as truth, goodness and beauty are truly the very focus of John Paul II's pastoral attention. Each of these values are presented in two aspects: horizontal and vertical. The first aspect enables one to see that a human person can experience their value and can truly develop when they encounter another person in common care for truth, goodness and beauty. As for vertical aspect, it emphasises the transcendental dimension that is clearly present in John Paul II's pronouncements. His teaching, which appreciates humanistic values, also points out that a man will fully develop their humanity only when they turn toward their Creator. God and a man meet each other on ways of truth, goodness and beauty.

KEYWORDS: John Paul II, truth, goodness, beauty, vertical aspect, horizontal aspect, *homo capax very*, *homo capax Dei*, *anabasis*, *katabasis*

ABSTRAKT: Autorka artykułu *Prawda. Dobro. Piękno. W kręgu literackich i nieliterackich wartości zapisanych w wypowiedziach Jana Pawła II wygłoszonych we Wrocławiu (21 czerwca 1983; 31 maja – 1 czerwca 1997)* przekonuje, że przedmiotem duszpasterskiej uwagi Jana Pawła II są wartości fundamentalne dla europejskiej kultury: prawda, dobro i piękno. Każdą z nich autorka ukazuje w dwóch aspektach: horyzontalnym

oraz wertykalnym. Pierwszy aspekt pozwala dostrzec, że człowiek doświadcza swej wartości i rozwija się wtedy, gdy spotyka się z drugim człowiekiem we wspólnej trosce o prawdę, dobro i piękno. Aspekt wertykalny natomiast ukazuje, że w wypowiedziach Jana Pawła II wyraźnie jest obecny wymiar transcendentny. Nauczanie Jana Pawła II, doceniające wartości humanistyczne, wskazuje jednocześnie, że tylko wówczas człowiek w pełni rozwinięty swe człowieczeństwo, gdy zwróci się ku swemu Stwórcy. Bóg i człowiek spotykają się na drogach prawdy, dobra i piękna.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Paweł II, prawda, dobro, piękno, aspekt wertykalny, aspekt horyzontalny, *homo capax veri, homo capax Dei, anabasis, katabasis*

Wstęp

Jan Paweł II jest autorem ważnego zdania: „Historia uczy, że demokracja bez wartości łatwo się przemienia w jawny lub zakamuflowany totalitaryzm” (*Centesimus annus*, 46). Z tego względu istotne jest, aby wskazać na wartości, które są bliskie papieżowi. Można przedstawić je w trzech kręgach znanych jako platońska triada: PRAWDA, DOBRO, PIĘKNO. Wartości te, zakorzenione od starożytności w kulturze Europy, odpowiadają osobistym zainteresowaniom i wykształceniu Karola Wojtyły.

Papież wielokrotnie podkreśla połączenie dobra, prawdy i piękna, odnosząc je bezpośrednio do Boga, co również jest zgodne z filozofią tomistyczną, która uznaje prawdę, dobro, piękno za właściwości bytu (*transcendentalia*) i prowadzi do wniosku, że Bóg – jako Byt Absolutny – może być utożsamiony z Prawdą, Dobrem i Pięknem¹. Także z teologicznej myśli Jana Pawła II, poświadczonej odniesieniami biblijnymi², wynika, że wartości te stanowią niepodzielną jedność, gdyż wskazują na Boga, który jest wyjątkową *Communio Personarum* Trzech Osób³. Mówi o tym papież np. podczas pielgrzymki do Polski w 1991 roku. Przekonuje swoich słuchaczy, że Bóg stoi u podstaw ludzkiej kultury i uzasadnia swą tezę, gdy zwraca uwagę na to, iż Bóg, „stwarzając człowieka na swój obraz i podobieństwo, czyni go wrażliwym na działanie Ducha: Ducha Prawdy,

¹ Zob. J. Kielbasa, *Pierwsze i najpowszechniejsze: jedność, prawda, dobro i inne transcendentalia w metafizyce św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 19 (2013), s. 251–280. Zob. też W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988, s. 9; A. Rażny, *Fiodor Dostojewski: piękno zbawi świat*, [w:] *Dobro, piękno rozum i wiara w kontekście nauczania Jana Pawła II*, red. J. Diec, R. Łętocha, Oświęcim 2009, s. 40–45.

² Jezus o sobie mówi: „Ja jestem Drogą, Prawdą i Życiem” (J 14,6). Autor Księgi Mądrości przekonuje, że piękno świata wskazuje na to, że Bóg, jego Stwórca, jest Pięknem: „z wielkości i piękna stworzeń poznaje się przez podobieństwo ich Stwórcę” (Mdr 13, 5).

³ K. Wojtyła, *Znak sprzeciwu*, Kraków 1995, s. 218.

Dobra i Piękna”⁴. Określenia zapisane wielką literą odnoszą się do Trzeciej Osoby Trójcy i przypominają, że *veritas, bonum i pulchrum* mają swe źródło w Bogu. One również stanowią „odwieczne wymiary wszelkiej kultury i każdej z ludzkich kultur”⁵. Podobnie o Bogu, od którego pochodzą te trzy fundamentalne wartości, mówi papież w Krakowie w 1999 roku, przedstawiając sylwetki ludzi związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim – uczonych i świętych, którzy „umiłowawszy prawdę, dobro i piękno, na różne sposoby dawali świadectwo, iż w Bogu znajdują one swe ostateczne spełnienie”⁶.

Wartości, o których mowa, łączy szacunek dla człowieka, w którego naturę wpisane jest dążenie do prawdy (*homo capax veri*), poszukiwanie dobra i piękna, a także otwarcie na sacrum (*homo capax Dei*)⁷. Z tego względu można uznać, że w trosce o osobę ludzką spotykają się wartości, które od starożytności zapisały się przez wieki w kulturę europejską, z tymi, które proponuje dziś aksjologia personalistyczna otwarta na myśl teologiczną⁸.

Karol Wojtyła, jako personalista tomistyczny, nawiązywał do platońskiej triady już w swym studium *Osoba i czyn*. Przedstawiając metafizyczne (tzn. ontologiczne) rozumienie transcendencji osoby, zauważa: „Stwierdzamy doświadczalnie, iż życie duchowe skupia się i pulsuje wokół prawdy, dobra i piękna”⁹. W późniejszych latach wielokrotnie o tych trzech wartościach przypominał w swoim – papieskim już – nauczaniu. Np. podczas spotkania z przedstawicielami kultury w 1987 roku powiedział, że byt człowieka „określa wewnętrzny stosunek do prawdy, dobra, piękna”¹⁰. Rok później wskazuje na jedność tych trzech wartości: „Prawda bowiem związana jest nierozzerwalnie z dobrem i pięknem. Tam więc, gdzie przekazywana jest prawda, objawia się

⁴ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Włocławek, 7.06.1991), [w:] tegoż, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997, 1999, 2002. Przemówienia, homilie*, red. J. Poniewierski, Kraków 2006, s. 690 (dalej: PDO).

⁵ Tamże, s. 690–961.

⁶ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Błoniach* (Kraków 15.06.1999), PDO, s. 1157.

⁷ Zob. M. Jędraszewski, *Homo: capax Alterius – capax Dei*, http://dlibra.kul.pl/Content/29956/10_homo_capax.pdf [data dostępu: 22.08.2018].

⁸ Zob. S. Kowalczyk, *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006; A. Dulles, *Blask wiary. Wizja teologiczna Jana Pawła II*, tłum. A. Nowak, Kraków 2005, s. 289–291.

⁹ K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, [w:] tegoż, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 2000, s. 199. Zob. też aspekt pedagogiczny: K. Olbrycht, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002.

¹⁰ Jan Paweł II, *Przemówienie do przedstawicieli świata kultury zgromadzonych w kościele Świętego Krzyża*, p. 3 (Warszawa, 13.06.1987), PDO, s. 530.

również potęgą dobra i piękna, a człowiek, który ich doświadcza, nabywa szlachetności i kultury”¹¹. Także w swej ostatniej, testamentalnej niejako książce Jan Paweł II podejmuje ten temat¹².

Wartości te proponuję rozpatrywać w aspekcie horyzontalnym oraz wertykalnym. Ten pierwszy pozwala widzieć prawdę, dobro i piękno w wymiarze humanistycznym; ten drugi jest znakiem otwarcia na wymiar sakralny. Ujęcie wertykalne proponuję rozpatrywać w dwóch aspektach: anabatycznym (wstępującym: człowiek otwiera się na Boga) oraz katabatycznym (zstępującym: Bóg otwiera się na człowieka; a raczej – nieustannie pozostaje na niego otwarty)¹³. Aspekt horyzontalny wynika z zainteresowań personalizmem chrześcijańskim Karola Wojtyły i jego antropologii filozoficznej. Jednakże w koncepcji osoby ludzkiej, promowanej przez najpierw biskupa Krakowa, a później Rzymu, jest wyraźnie obecny wymiar wertykalny: człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boga i poszukuje Go na drogach prawdy, dobra i piękna, a Bóg jest Wspólnotą Osób, która swoim życiem pragnie dzielić się z człowiekiem. Nie jest niedostępnym Absolutem ani „Wielkim Zegarmistrzem” deistów; jest kimś, kto z miłością troszczy się o swoje stworzenie – a zwłaszcza o człowieka, któremu powala odnaleźć swego Stwórcę i Ojca poprzez PRAWDĘ, DOBRO i PIĘKNO¹⁴.

Trójjednia: Prawda – Dobro – Piękno

Stosunkowo rzadko w wypowiedziach Jana Pawła II wygłoszonych we Wrocławiu wszystkie te trzy wartości zostają wymienione łącznie; natomiast dosyć często papież wskazuje na bezpośredni, ścisły związek między dwoma pierwszymi.

¹¹ Jan Paweł II, *Al terzo gruppo di vescovi Polacchi in visita “ad limina”*, p. 3 (Watykan, 14.02.1998), [w:] *Insegnamenti Giovanni di Paolo II*, Libreria Vaticana 1979–2005, t. 20, 1, s. 350.

¹² Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 150.

¹³ O takich dwóch wymiarach: wstępującym i zstępującym piszą znawcy liturgii, ukazując liturgię jako dialog, który toczy się między Bogiem a człowiekiem. Człowiek zwraca się do Boga, oddając Mu chwałę – aspekt wstępujący. Bóg zwraca się do człowieka i obdarza go łaską – aspekt zstępujący; zob. J. Armin, *Fundamentalne rzeczywistości liturgii*, Oleśnica 1992, s. 17.

¹⁴ W proponowanym tu ujęciu nawiązuję do myśli przedstawionej w książce A. Seul, *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Dobro. Piękno*. Rozwijam tę koncepcję, wskazując, że obecność sacrum w nauczaniu Jana Pawła II można dostrzec we wszystkich elementach triady Platona, gdy uwzględni się aspekt wertykalny prawdy, dobra i piękna.

Biskup Rymu, zwracając uwagę na nową sytuację społeczną w Polsce, jaka zaistniała po transformacji w 1989 roku, podkreśla też nierozzerwalną więź zachodzącą między prawdą i dobrem oraz wolnością. Uczy, że prawdziwa wolność wymaga ładu oraz wyjaśnia:

Chodzi przede wszystkim o ład moralny, ład w sferze wartości, ład prawdy i dobra. W sytuacji pustki w dziedzinie wartości, gdy w sferze moralnej panuje chaos i zamęt – wolność umiera, człowiek z wolnego staje się niewolnikiem – niewolnikiem instynktów, namiętności czy pseudowartości¹⁵.

W tych słowach Jan Paweł II nie mówi o pięknie w sposób eksplicytny. Można jednak odnaleźć jego obecność implicytną: piękno ukryte jest w warstwie językowo-stylistycznej. Papież, nazwany *kalonophoros*¹⁶, przywiązywał dużą wagę do tej kategorii. Tak ukształtował przytoczony fragment homilii, posługując się różnymi środkami wyrazu poetyckiego, że nabrała ona wartości artystycznej. Mówca wykorzystuje kilka rodzajów powtórzeń¹⁷. Pierwszym z nich są paralelizmy („ład moralny, ład w sferze wartości, ład prawdy i dobra”); następnie papież powtarza wyrazy bliskoznaczne w jednym ciągu synonimicznym („chaos i zamęt”), stosuje również enumerację, która określa rodzaj niewoli („instynktów, namiętności, pseudowartości”). Mówiąc o wolności i niewoli („niewolniku”), posługuje się antytezą; dokonuje też personifikacji wolności („wolność umiera”).

Podobnie w wielu innych wypowiedziach kaznodziei można dostrzec, że piękno jest ukryte w odwołaniach do dzieł kultury, gdyż jego zdaniem „w kulturę człowieka od samego początku jest wpisany element piękna. Piękno wszechświata jest jak gdyby odbite w oczach Boga”¹⁸. Pośrednio więc papież wskazuje na jedność prawdy, dobra i piękna, mówiąc o twórcach kultury oraz o „nierozzerwalnej więzi między prawdą i miłością a całą ludzką moralnością

¹⁵ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na zakończenie Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), PDO, s. 879. Papież w tych słowach komentuje fragment hymnu, który towarzyszył 46. Międzynarodowemu Kongresowi Eucharystycznemu. Więcej na temat papieskich odwołań w tym oraz innych utworach literackich piszę w punkcie *Piękno*.

¹⁶ R. Bieleń, *Jan Paweł II – kalonophoros (rodzący, niosący w sobie, wyznający i przynoszący piękno)*, [w:] *Dobro, piękno, rozum i wiara w kontekście nauczania Jana Pawła II*, red. J. Diec, R. Łętocha, Oświęcim 2009, s. 56–60.

¹⁷ Różne rodzaje powtórzeń są najczęściej wykorzystywanymi przez papieża środkami ekspresji stylistycznej. Zob. J. Miodek, *Osobliwości stylu Jana Pawła II*, [w:] tegoż, *Odpowiednie dać rzeczy słowo. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1987, s. 22–27.

¹⁸ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, dz. cyt., s. 87.

i kulturą”¹⁹. Więż ta jest warunkiem rozwoju człowieka w jego człowieczeństwie; chroni przed degradacją osoby ludzkiej. Na znaczenie połączenia tych wartości wskazuje Jan Paweł II w słowach: „Jest to ważne dla wszystkich, którzy tworzą kulturę narodu: dla środowisk artystycznych, dla literatury, muzyki, teatru, plastyki. Tworzyć w prawdzie i miłości!”²⁰. Wykrzykownik podkreśla, że papież nie jest zwolennikiem hasła „sztuka dla sztuki”, a raczej uważa, że sztuka, będąc nośnikiem piękna, ma zadanie służebne wobec człowieka: powinna służyć rozwojowi osoby ludzkiej; powinna – przez odślanianie prawdy – służyć dobru człowieka.

Prawda

Aspekt horyzontalny

W wypowiedziach papieża stosunkowo wiele miejsca zajmują odwołania do prawdy o bliższych i dalszych dziejach narodów i Kościoła. Zwłaszcza tej, która dotyczy przeszłości Polski i Europy. Podczas rozważania eucharystycznego Jan Paweł II dokonuje aktualizacji pytania ewangelijnego „Rabbi, kiedy tu przybyłeś” (J 6,25) i odnosi je do uczestników Kongresu Eucharystycznego, którzy pytają, kiedy Jezus przybył na polskie ziemie. W odpowiedzi przywołuje dawne dzieje: „A Chrystus wam odpowiada: przybyłem, gdy wasi przodkowie przyjmowali chrzest, za czasów Mieszka”²¹. Kolejnym zdarzeniem historycznym, o którym pamięta, jest zjazd w Gnieźnie związany z postacią św. Wojciecha²². Natomiast wprost o dziejach Wrocławia mówi: „Chrystus przybył do Wrocławia przed z górą tysiącami lat, gdy tutaj rodził się Kościół, a Wrocław stał się stolicą biskupstwa”²³. Papież personifikuje katedrę wrocławską, mówiąc, iż „pamięta

¹⁹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 8 (Wrocław, 21.06.1983), PDO, s. 324. Ze względu na to, że wiele wypowiedzi papieskich na ten sam tytuł: *Homilia w czasie Mszy św.*, za każdym razem podają datę w nawiasie oraz numer strony w PDO.

²⁰ Tamże.

²¹ Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 3 (Wrocław, 31.05.1997), PDO, s. 866.

²² „Ta rocznica posiada również wyraźny wymiar europejski, przypomina nam bowiem historyczny Zjazd Gnieźnieński w roku 1000, który miał miejsce przy relikwiach Męczennika. Postać św. Wojciecha wpisała się głęboko w duchową historię nie tylko Polski, ale i Europy, a przesłanie, jakie zawiera, do dziś nie straciło swej aktualności”. Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 1 (Wrocław, 31.05.1997), PDO, s. 862.

²³ Tenże, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 3, dz. cyt., s. 866.

czasy biskupa Nankera²⁴ i przypomina słuchaczom, że biskupstwo wrocławskie było jednym z pierwszych na ziemiach piastowskich²⁵. Wrocław i okolice nazywa „prastarą ziemią piastowską”²⁶, podkreślając dawną przynależność do Polski terenów, które później przez wiele wieków były pod panowaniem niemieckim.

O związkach miasta z Niemcami mówi w kontekście Jadwigi Śląskiej: „pochodziła z Niemiec, z bawarskiego rodu hrabiowskiego Diessen-Andechs, stamtąd przybyła na ziemię piastowską i weszła w rodzinę piastowską jako małżonka Henryka, zwanego Brodatym”²⁷. Przypomina prawdę historyczną o bitwie pod Legnicą (1241), w której poległ ich syn oraz konsekwencje walki z najeźdźcą: „Tatarzy dalej na zachód nie poszli, owszem, cofnęli się ku wchodowi, uwalniając ziemię piastowskie ze swego jarzma”²⁸. W analizowanych wypowiedziach Jana Pawła II jest także miejsce dla innej Jadwigi – pani Wawelskiej, wzmiankowanej przy okazji prezentacji etapów szóstej pielgrzymki do ojczyzny, wśród których był Kraków²⁹.

Także historia XX wieku nie umyka uwadze papieża, gdyż wspomina on wszystkich

którzy polegli w czasie drugiej wojny światowej, wszystkich, zmarłych w ciągu prawie już czterdziestu lat od zakończenia wojny. Wszystkich, którzy zginęli w wydarzeniach ostatnich lat...³⁰

Znaczące jest niedomówienie zaznaczone użyciem wielokropka na końcu tego zdania. W roku 1983 następca św. Piotra mógł w tak ogólnych tylko słowach powiedzieć o śmierci ofiar stanu wojennego i lat PRL-u. Dopiero w roku 1997 otwarcie odsłania więcej prawdy o życiu Polaków i innych narodów w drugiej połowie XX wieku: „Zwłaszcza tutaj, w tej części Europy, przez długie lata boleśnie doświadczanej zniewoleniem totalitaryzmu nazistowskiego i komunistycznego, wolność ma szczególny smak”³¹.

²⁴ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 2 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 319.

²⁵ Tenże, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 3, dz. cyt., s. 866–867.

²⁶ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 1 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 319.

²⁷ Tamże, p. 3, s. 320.

²⁸ Tamże, p. 3, s. 321.

²⁹ „I wreszcie Kraków, czyli sześćsetlecie jagiellońskiej fundacji uniwersytetu w Krakowie, a w szczególności jego Wydziału Teologicznego, dzięki staraniu błogosławionej Jadwigi Królowej”. Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 3, dz. cyt., s. 863.

³⁰ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 10 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 325.

³¹ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 878.

Znamienne dla Jana Pawła II jest połączenie prawdy z wolnością, która jest dobrem człowieka, o czym mówił w kontekście zadań stojących przed Polakami, tworzących dzieje ojczyzny na przełomie tysiącleci:

Dzisiaj cieszymy się z odzyskanej wolności, ale „wolności nie można tylko posiadać i używać. Trzeba ją stale zdobywać przez prawdę. Wolność kryje w sobie dojrzałą odpowiedzialność ludzkich sumień, która z tej prawdy wynika. Może ona być użyta dobrze lub źle, na służbę dobra prawdziwego lub fałszywego, pozornego”³².

Zagadnienie to przedstawiał wcześniej, nawiązując do dzieł filozofii oraz do teologii³³, a także pielgrzymując do ojczyzny. Przemawiając w różnych miastach, podkreśla konieczność opowiedzenia się Polaków po stronie prawdy³⁴.

Z papieskich wypowiedzi dotyczących historii Polski wynika, że znajomość ojczyustych dziejów, a także rozumienie czasów współczesnych uważał za dobro, gdyż pamięć o przeszłości pozwala odczytać prawdę o własnej tożsamości.

³² Tenże, *Przemówienie wygłoszone w czasie spotkania z delegacjami na Międzynarodowy Kongres Eucharystyczny*, p. 3 (Wrocław, 1.06.1997), PDO, s. 889. Wewnętrzny cudzysłów odnosi się do wypowiedzi Jana Pawła II pt. *Cykl Jasnogórski* (7.11.1990), jak zapisano na tej stronie PDO.

³³ „Słowa Chrystusa o prawdzie, która czyni wolnymi (...) potwierdzają się w samej wewnętrznej strukturze aktów ludzkiej woli: zależność od prawdy stanowi o wolności woli oraz jej osobowego podmiotu. Tym się tłumaczy z kolei ścisły związek wolności z odpowiedzialnością”. K. Wojtyła, *Kazanie na Aeropagu. 13 katechez*, Kraków 2018, s. 43–44 (podkreślenie w oryginale). Powyższy cytat pochodzi z medytacji, których rękopis (napisany prawdopodobnie w/po 1965 roku) zachował się w archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie i został wydany dopiero w 98. rocznicę urodzin Karola Wojtyły (zob. s. 7) dzięki staraniom dr Marty Burghardt, z przemową Stanisława kard. Dziwisza. Ta sama myśl łącząca wolność i prawdę zawarta jest także w studium *Osoba i czyn* (dz. cyt., s. 213). Papież powraca również do niej w swej ostatniej książce: „Dla Arystotelesa wolność jest własnością woli, która urzeczywistnia się przez prawdę. Jest zadana człowiekowi. Nie ma wolności bez prawdy. Wolność jest kategorią etyczną (...). Ta naturalna etyka została w całości zaadoptowana przez św. Tomasza w jego *Sumie teologicznej*. W ten sposób *Etyka nikomachejska* trwa w dziejach moralności, jednak już z cechami etyki chrześcijańskiej, tomistycznej”. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, dz. cyt., s. 47.

³⁴ „Egzamin z naszej wolności jest przed nami. Wolności nie można tylko posiadać. Trzeba ją stale, stale, stale zdobywać. Zdobywa się ją, czyniąc z niej dobry użytek – czyniąc użytek w prawdzie, bo tylko «prawda czyni wolnymi» (por. J 8,32) ludzi i ludzkie wspólnoty, społeczeństwa i narody. Tak uczy Chrystus. Nasza Ojczyzna znalazła się znowu w szczególnym momencie historycznym, momencie pod wieloma względami jedynym i może decydującym, którego nie można zmarnować dla jakichkolwiek racji. Jest to ogromny dar Boży, jakiś *kairos* naszej historii, który został nam dany i równocześnie zadany”. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. beatyfikacyjnej ojca Rafała Chylińskiego*, p. 4 (Warszawa, 9.06.1991), PDO s. 752–753.

Aspekt wertykalny – anabatyczny

Kościół stwarza warunki, by człowiek poszukiwał Boga nie tylko w życiu rodzinnym czy samotnym, lecz także wybierając stan kapłański i zakonny. Jan Paweł II odsłania elementy prawdy o powołaniu kapłańskim i zakonnym w kontekście eklezjalnym. Zwracając się do prezbiterów archidiecezji wrocławskiej, wyjaśnia:

wy wyrażacie kapłaństwo Ludu Bożego w wymiarze hierarchicznym, czyli służebnym. Dzięki waszemu charakterowi, który wiąże się z sakramentem kapłaństwa, ten lud otrzymuje kapłańską postugę i znajduje wyraz swojej kapłańskiej jedności z Chrystusem³⁵.

Namiestnik Chrystusa na ziemi podkreśla służebny charakter kapłaństwa hierarchicznego, co jest uzasadnione biblijnie: kapłan jako *alter Christus* wezwany został, by naśladować Pana, który „nie przyszedł, aby mu służono, lecz aby służyć” (Mt 20,28; Mk 10,45). Kapłańska jedność z Chrystusem to jedność z Tym, który – będąc Arcykapłanem dóbr przyszłych – chciał być jednocześnie Żertwą Ofiarną. Słowa Jana Pawła II akcentują ten wymiar kapłaństwa, który uwidacznia się w darze ze swego życia składanego codziennie w ofierze i który prowadzi kapłana do osobistej świętości.

Podobnie o misterium Kościoła papież mówi, zwracając się do siostr zakonnych:

wy jesteście wyrazem radykalizmu ewangelicznego, tego oddania bez reszty samemu Chrystusowi. Kościół oddany jest Chrystusowi – i jest oddany bez reszty, bo jest Jego Oblubienicą (...). Wasze powołanie jest oblubieńcze, wy mówicie ludziom, że Kościół jest Oblubienicą Chrystusa³⁶.

Biskup Rzymu docenia świadectwo wiary zakonnic, które współtworzą Kościół, odpowiadając na dar powołania. One także są znakiem, że człowiek może potraktować Boga jako największą miłość swego życia, a przez to wskazują wszystkim na znaczenie perspektywy eschatologicznej, która jest otwarta przed każdym człowiekiem.

Z prawdą o Kościele łączą się te słowa papieża, w których mówi o udziale wszystkich wiernych w tajemnicy Eucharystii uobecniającej Misterium

³⁵ Jan Paweł II, *Przemówienie do księży archidiecezji wrocławskiej, zakonników i zakonnicy zgromadzonych w katedrze* [brak punktacji] (Wrocław, 21.06.1983), PDO, s. 327.

³⁶ Tamże.

Paschalne³⁷. Zwraca uwagę na wielowymiarowość mszy świętej; na jej aspekt eschatologiczny, soteriologiczny oraz eklezjalny:

Wraz z ustanowieniem Eucharystii weszliśmy w czas ostateczny, w czas oczekiwania na drugie i ostateczne przyjście Chrystusa, kiedy dokona się sąd nad światem, a zarazem wypełni się dzieło odkupienia. Eucharystia o tym wszystkim nie tylko mówi. W Eucharystii wszystko to jest sprawowane – to wszystko się w niej dokonuje. Zaiste, jest ona wielkim, największym sakramentem Kościoła. Kościół sprawuje Eucharystię, a równocześnie Eucharystia tworzy Kościół³⁸.

Eucharystia jest szczególnym czasem, w którym i człowiek świecki, i duchowny staje przed Bogiem. Z wypowiedzi papieża wynika również, że człowiek zwraca się do Stwórcy nie tylko poprzez każdorazową decyzję udziału we mszy świętej, lecz i codzienną wierność raz podjętej decyzji ofiarowania Mu całego życia w darze kapłaństwa i życia zakonnego.

Aspekt wertykalny – katabatyczny

Papież, odnosząc się do niektórych prawd wiary, odsłania tajemnicę Boga, który jest zatroskany o człowieka. Mówi o tym wielokrotnie, podkreślając godność osoby ludzkiej, jak np. podczas adoracji Najświętszego Sakramentu w katedrze:

Jakże wielką godnością zostaliśmy obdarzeni! Oto Syn Boży daje nam samego siebie w sakramencie Ciała i Krwi swojej. Jakże nieskończenie hojny jest Bóg! Odpowiada na nasze najgłębsze pragnienia, które nie są tylko pragnieniami ziemskiego chleba, lecz raczej sięgają horyzontów życia wiecznego³⁹.

Prawda o Bogu poszukującym człowieka widoczna była – co podkreśla Jan Paweł II – w życiu Najświętszej Maryi Panny, „która u stołu krzyża na Kalwarii

³⁷ „Sprawując tę tajemnicę nie tylko ponawiamy to, co Chrystus uczynił w wieczniku, ale także wchodzimy w misterium Jego śmierci. «Głosimy śmierć Twoją» – śmierć odkupieńczą. «Wyznajemy Twoje zmartwychwstanie!» Jesteśmy prawdziwie uczestnikami Triduum Sacrum i Nocy Paschalnej. Jesteśmy uczestnikami zbawczego misterium Chrystusa i oczekujemy Jego przyjścia w chwale”. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 2 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 876.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tenże, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 2, dz. cyt., s. 866.

składała ofiarę ze swego Boskiego Syna dla zbawienia świata”⁴⁰. Na znaczenie Maryi w historii zbawienia człowieka wskazuje papież pośrednio podczas koronacji Królowej Śnieżnej, odmawiając modlitwę koronacyjną⁴¹, gdy wymienia cztery tytuły Jej czci. Pierwszy z nich – Bogarodzica – wskazuje na wyjątkową relację Maryi i Jezusa – Jej Boże Macierzyństwo; pozostałe odnoszą się do Jej stosunku do ludzi: „nasza Matka”, „nasza Królowa”, „Pośredniczka łask”. Każdy z tytułów zawiera prawdę teologiczną wskazującą na tajemnice wywyższenia Maryi. Jan Paweł II pośrednio w ten sposób odsłania jednocześnie prawdę o pokorze Boga, który chciał przyjąć także ludzką naturę; chciał narodzić się jak każdy człowiek, aby ocalić każde ludzkie istnienie.

Dobro

Aspekt horyzontalny

Szczególnym dobrem dla papieża jest każdy człowiek, dlatego też dbał o to, by okazać szacunek wszystkim, których spotyka. Znakiem tego szacunku są pozdrowienia skierowane zarówno do świeckich, jak i duchownych, zarówno do Polaków, jak i gości z zagranicy⁴². Okazywał w ten sposób także życzliwość i wdzięczność poszczególnym osobom, instytucjom oraz wspólnotom.

Dla biskupa Rzymu dobrem jest każde ludzkie życie, gdyż każda osoba ma swą niezbywalną godność, bez względu na swój wiek czy stan zdrowia. Jan Paweł II daje wyraz braterskiej miłości i szacunku wobec ludzi, którzy mogą się czuć wyobcowani z życia społecznego, pomijani w życiu publicznym: „w specjalny sposób pozdrawiam osoby dotknięte cierpieniem choroby, samotności, podeszłego wieku czy też ubóstwa i niedostatku”⁴³.

⁴⁰ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 3 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 321.

⁴¹ „Tyś Bogarodzicą, Tyś naszą Matką, naszą Królową. W Twoich rękach, Pośredniczko łask wszelkich nasze życie i nasze zbawienie”; Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.* [słowa podczas koronacji] (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., 326.

⁴² Zob. tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 1 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 319; *Przemówienie do księży archidiecezji wrocławskiej, zakonników i zakonnic zgromadzonych w katedrze* [brak punktacji], dz. cyt., s. 327–328; *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 1 (Wrocław, 31.05.1997), PDO, s. 862–863; *Przemówienie wygłoszone w czasie nabożeństwa ekumenicznego w Hali Ludowej*, p. 1 (Wrocław, 31.05.1997), PDO, s. 868; *Homilia w czasie Mszy św.*, [słowa wygłoszone na zakończenie mszy św.] (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 881.

⁴³ Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 1, dz. cyt., s. 861.

Na inne dobro zwraca uwagę, mówiąc o Jadwidze Śląskiej jako orędownicze zrozumienia i pojednania między narodem polskim i niemieckim. Wymowne są słowa kard. Bolesława Kominka, które cytuje papież, odnosząc się do kamiennej figury Jadwigi stojącej przy moście Tumskim: „Stoi na moście łączącym wschodni i zachodni brzeg Odry. Wszystkim przechodzącym każe na siebie spoglądać i każe im pomyśleć, że wszyscy są braćmi, na którymkolwiek brzegu mieszkają”⁴⁴. Przy innej okazji pielgrzym nadziei, wyrażając wdzięczność, że mógł pomodlić się na grobie kard. Kominka, nazywa go przyjacielem⁴⁵. Dobrem więc dla Jana Pawła II są głębokie międzyludzkie więzi, a także pielęgnowanie cnoty wdzięczności, o czym świadczy bardzo wiele fragmentów jego wypowiedzi. Papież często wypowiada słowa wdzięczności, które kieruje do wielu ludzi, instytucji, a także do całego Kościoła w Polsce i władz państwowych, dziękując również za zaproszenie do Ojczyzny⁴⁶.

Dobrem człowieka jest praca. Jan Paweł II, który godności ludzkiej pracy poświęcił jedną ze swych encyklik, także we Wrocławiu czasów PRL nie waha się powiedzieć:

pragnę bardzo jako pasterz Kościoła i syn mojego narodu, potwierdzić to łaknienie i pragnienie, które płynie ze zdrowych pokładów ducha polskiego: z poczucia godności ludzkiej pracy, z miłości Ojczyzny i solidarności, czyli poczucia wspólnego dobra⁴⁷.

Owoce ludzkiej pracy powinny służyć zaspokojeniu niezbędnych potrzeb, do których należy pożywienie. Papież przywołuje na myśl „całą «geografię głodu», która obejmuje wiele miejsc na ziemi. W tym momencie miliony naszych braci i siostr cierpi głód, a wielu z nich z głodu umiera – zwłaszcza dzieci!”⁴⁸.

Mysząc o rozwoju ojczyzny, a więc o przyszłym dobru swego narodu, Jan Paweł II zwraca uwagę na te wartości, z których jego rodacy mogą być dumni:

Polacy to naród o ogromnym potencjale talentów ducha, intelektu, woli; naród, który stać na wiele, i który w rodzinie krajów europejskich może odegrać doniosłą rolę. I tego właśnie z całego serca życzę całej Ojczyźnie⁴⁹.

⁴⁴ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 4 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 321.

⁴⁵ Tenże, *Przemówienie do księży archidiecezji wrocławskiej, zakonników i zakonnic zgromadzonych w katedrze* [brak punktacji], dz. cyt., s. 327.

⁴⁶ Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 1, dz. cyt., s. 861; *Homilia w czasie Mszy św.* [słowa wygłoszone na zakończenie mszy św.] (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 881.

⁴⁷ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 10 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 325.

⁴⁸ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 4 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 877.

⁴⁹ Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 2, dz. cyt., s. 862.

Aspekt wertykalny – anabatyczny

Mając na uwadze troskę następcy św. Piotra o zaangażowanie na rzecz – szeroko rozumianego – dobra, warto zatrzymać się przy jego prezentacji św. Jadwigi Śląskiej. Na początku swojej pierwszej homilii wygłoszonej we Wrocławiu przypomina on werset zaczerpnięty z Kazania na Górze: „błogosławieni, którzy łakną i pragną sprawiedliwości, albowiem oni będą nasyceni” (Mt 5,6) i słowa te odnosi do św. Jadwigi Trzebnickiej⁵⁰. W dalszej części homilii przypomina o kulcie relikwii tej świętej⁵¹, wskazując pośrednio na tę formę religijności, która od wieków pomaga ludziom wierzącym nawiązać osobistą relację z Bogiem. Relację człowieka z Bogiem weryfikuje odniesienie do bliźnich, także w wymiarze *communio sanctorum*, co podkreśla papież, zachęcając do wiary w orędownictwo tej świętej⁵².

Tę samą żonę-matkę Ojciec Święty ukazuje w rodzinie piastowskiej jako kobietę, która żyła w małżeństwie, respektując przykazanie miłości, a po śmierci męża wstąpiła do klasztoru, aby nadal realizować to przykazanie, lecz w innej już formie:

a kiedy owdowiała, z łatwością dostrzegła, że ta miłość Boga nade wszystko może stać się teraz miłością wyłączną Boskiego Oblubieńca. I poszła za tym powołaniem⁵³.

Biskup Rzymu podkreśla, że zaangażowanie religijne księżnej nie zamykało jej na doczesne potrzeby bliźnich.

Jan Paweł II, ukazując postać św. Jadwigi, zachęca swoich słuchaczy, by w swej codzienności także kierowali się największym przykazaniem, dostrzegając dalekosiężne skutki posłuszeństwa Bogu. Życzy uczestnikom liturgii:

aby wedle jej wzoru na przykazaniu miłości opierało się wasze życie osobiste, rodzinne i społeczne. Jest to zarazem najgłębsze źródło kultury moralnej ludów i narodów. Od kultury moralnej zaś zależy istotny ich postęp⁵⁴.

Znakiem wysokiej kultury moralnej są więc takie relacje międzyludzkie, które w jakimś stopniu odzwierciedlają relacje między Osobami Boskimi.

⁵⁰ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. I (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 319.

⁵¹ Tamże, s. 320.

⁵² Tamże, s. 321.

⁵³ Tamże, s. 322.

⁵⁴ Tamże.

Wskazuje na to pielgrzym nadziei, przytaczając modlitwę, którą kard. Bolesław Kominek wypowiedział 15 października 1967 r. w Trzebnicy: „Prośmy naszą patronkę słąską, by u Trójcy Przenajświętszej wyjednała pokój, zgodę i braterstwo w ludzkiej rodzinie społeczności i narodów”⁵⁵.

O potrzebie podejmowania wysiłków zmierzających do jedności i braterstwa mówił papież podczas nabożeństwa ekumenicznego w Hali Ludowej. Spotkanie to, pod przewodnictwem następcy Chrystusa, jest znakiem, że troska o jedność Jego wyznawców jest dobrem, o które należy zabiegać z wielką gorliwością. Podczas tego nabożeństwa padły ważne słowa:

Potrzebujemy tolerancji, ale sama tolerancja między Kościołami to stanowczo za mało. Co to bowiem za bracia, którzy się jedynie tolerują? Trzeba się również wzajemnie akceptować. (...) nie wystarczy tolerancja! Nie wystarczy wzajemna akceptacja. Jezus Chrystus, Ten, który jest i który przychodzi, oczekuje od nas czystelnego znaku jedności, oczekuje wspólnego świadectwa⁵⁶.

Mówiąc o dobru, jakie związane jest z zaangażowaniem ekumenicznym, papież podkreśla potrzebę wspólnego dawania świadectwa w całej Europie, gdyż od tego zależą losy chrześcijaństwa⁵⁷. Biskup Rzymu widzi konieczność świadectwa wiary zarówno w krajach, które zostały boleśnie doświadczone przez totalitaryzm z Moskwy, jak i w tych, które uległy laicyzacji z powodu dobrobytu⁵⁸. Pomocą na drodze poszukiwania jedności są trzy inicjatywy, o których wspominał pasterz Kościoła Katolickiego: podjęcie wspólnej pracy nad rozumieniem sakramentu chrztu (jako fundamentu już istniejącej jedności), ekumeniczny przekład Biblii oraz powołanie nowej międzykościelnej struktury ekumenicznej⁵⁹.

⁵⁵ Tamże, s. 321.

⁵⁶ Tenże, *Przemówienie wygłoszone w czasie nabożeństwa ekumenicznego w Hali Ludowej*, p. 3 (Wrocław, 31.05.1997), dz. cyt., s. 870.

⁵⁷ „Ośmielam się prosić również was, umiłowani Siostry i Bracia z innych Kościołów. W Imię Jezusa proszę o wspólne chrześcijańskie świadectwo (...). Europa potrzebuje nas wszystkich zebranych solidarnie wokół Krzyża i Ewangelii. Winniśmy z uwagą czytać znaki czasu. Jezus Chrystus oczekuje od wszystkich świadectwa wiary. Los ewangelizacji łączy się ze świadectwem jedności dawanym przez Kościół”. Tenże, *Przemówienie wygłoszone w czasie nabożeństwa ekumenicznego w Hali Ludowej*, p. 3, dz. cyt., s. 870.

⁵⁸ „Naszej wiary, żywej i głębokiej, potrzebuje bardzo Zachód na historycznym etapie budowania nowego systemu wielorakich odniesień. Mocnego znaku zawierzenia Chrystusowi potrzebuje Wschód, duchowo spustoszony przez lata programowej ateizacji”. Tamże.

⁵⁹ Tamże.

Kolejnym dobrem, podkreślanym przez Ojca Świętego w kontekście troski o jedność chrześcijan, jest współpraca człowieka z łaską Bożą i taka modlitwa, która prowadzi do przemiany serc i coraz głębszego nawrócenia:

Do urzeczywistnienia ekumenicznej drogi jedności potrzeba odmiany serca i odnowy umysłu. Winniśmy więc wypraszać u Ducha Świętego łaskę pokory, postawę braterskiej wspaniałomyślności w stosunku do drugich. Św. Paweł w *Liście do Efezjan* zachęca adresatów, ażeby postępowali w sposób godny powołania, by pielęgnowali w sobie cnoty pokory, cichości, cierpliwości i by znosili siebie nawzajem w miłości (por. 4,1-3). Taka współpraca ludzi z łaską Ducha Świętego staje się rękomią wspólnej nadziei wszystkich uczniów Chrystusa na osiągnięcie pełnej jedności⁶⁰.

Szczególnym dobrem uczniów Chrystusa jest dar Eucharystii; ona najściślej łączy człowieka z Bogiem i prowadzi wierzących do pełni życia wiecznego:

Człowiek, ażeby żyć, potrzebuje pokarmu i napoju. Człowiek, ażeby osiągnąć życie wieczne, potrzebuje Eucharystii. Jest to pokarm oraz napój, który przemienia życie człowieka i otwiera przed nim horyzont życia wiecznego. Spożywając Ciało i Krew Chrystusa, człowiek już tu, na ziemi, nosi w sobie załóżek życia wiecznego, gdyż Eucharystia jest sakramentem życia w Bogu⁶¹.

W kontekście tego daru Jan Paweł II przypomina o konieczności zaangażowania ludzi w sprawiedliwy podział dóbr ziemskich – one bowiem są Bożym darem dla wszystkich ludzi⁶². Stąd też prośbie do Boga Ojca („chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj”) towarzyszy wołanie papieża skierowane do ludzi, od których zależy podział dóbr materialnych:

Ale kierujemy je także do ludzi polityki i ekonomii, na których spoczywa odpowiedzialność za sprawiedliwy rozdział dóbr w skali światowej i w skali poszczególnych krajów: trzeba wreszcie położyć kres pladze głodu! Niech solidarność weźmie górę nad niepohamowaną chęcią zysku i nad stosowaniem tych zasad rynku, które nie biorą pod uwagę niezbywalnych praw ludzkich⁶³.

⁶⁰ Tamże, s. 871.

⁶¹ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 1 (Wrocław, 1.06.1983), dz. cyt., s. 877.

⁶² „Wypada przypomnieć prawdę podstawową, że ziemia jest Boża, a wszystkie jej bogactwa Bóg oddał w ręce człowieka, ażeby on używał ich w sposób sprawiedliwy, by służyły dobru wszystkich”. Tamże, s. 878.

⁶³ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 1 (Wrocław, 1.06.1983), dz. cyt., s. 878.

Aspekt wertykalny – katabatyczny

Biblia jako podstawowy *locus theologicus*⁶⁴ objawia Boga, który szuka człowieka i pragnie, aby przekonał się, jak wiele znaczy dla swego Stwórcy. O godności człowieka mówi papież, odwołując się do Pisma Świętego w kontekście tak wielkiej świętości, jaką dla Kościoła jest Chrystus obecny w tajemnicy Eucharystii:

Gdy kontemplujemy Eucharystię, ogarnia nas wielkie zdumienie wiary nie tylko nad tajemnicą Boga i Jego miłości bezgranicznej, lecz również nad tajemnicą człowieka. Wobec Eucharystii cisną się spontanicznie na usta owe słowa Psalmisty: „Czymże jest człowiek, że tak o niego się troszczysz?”. Jak wielką wartość ma w oczach Bożych człowiek, skoro sam Bóg karmi go swoim Ciałem!⁶⁵

W pierwszym dniu pielgrzymki Jan Paweł II, odwołując się do tekstów kanonicznych, podkreśla godność kobiety i jej wartość w oczach Boga i ludzi. Zaczerpnął cytaty ze starotestamentalnego poematu głoszącego chwałę kobiety. Określenia, które odnosi do św. Jadwigi: „niewiasta dzielna” (Prz 31,10) oraz stwierdzenie „serce małżonka jej ufa” (Prz 31,11)⁶⁶ wiele mówią o wielkości kobiety, a także znaczeniu dojrzałej relacji małżonków, która – podobnie jak relacja Osób Trójcy Świętej – opiera się na zaufaniu, uczynieniu swego życia darem dla drugiego.

Dla Jana Pawła II najwyższym dobrem dla człowieka jest zbawienie, wieczna wspólnota z Bogiem, aniołami i świętymi, gdyż dla tego celu człowiek został stworzony. Zbawienie dane jest człowiekowi przez Chrystusa. On sam – oddający swe życie, aby ocalić człowieka:

pozostanie po wszystkie czasy niedościgłym wzorem postawy „pro-egzystencji”, to znaczy postawy bycia dla drugiego, dla drugiego człowieka. Chrystus cały był dla swego Ojca niebieskiego, a w Ojcu – dla każdego człowieka⁶⁷.

⁶⁴ Na temat rozumienia terminu *locus theologicus* (źródło teologii; miejsce teologiczne) zob. S.C. Napiórkowski, *Jak uprawiać teologię?*, Wrocław 1994; J. Szymik, *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury. Literatura piękna jako „locus theologicus”*, Katowice 1994; A. Seul, *Przemienienie Jezusa według Romana Brandstaettera*, [w:] *W służbie Ewangelii*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1 (2002), cz. 2, red. W. Sowa [tom dedykowany ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi w 50. rocznicę święceń kapłańskich], Kielce 2002, s. 426–453.

⁶⁵ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 6 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 880.

⁶⁶ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 6, 7 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 323.

⁶⁷ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 880.

Paschalny dar buduje wspólnotę między ludźmi wszystkich narodów i pokoleń. Doświadczenie *communio personarum* jest drogą do *communio sanctorum*. We wspólnocie tej wyjątkowe miejsce zajmuje Maryja. Można to dostrzec w słowach papieża koronującego figurę Matki Boskiej Śnieżnej. Wyraża on swoją wiarę i wiarę całego Kościoła w potęgę orędownictwa Maryi, która

w Sudetach króluje i hojnie rozdaje swe łaski: szczególna Opiekunka ludzi dotkniętych chorobą oczu, niewiast pragnących potomstwa, turystów i sportowców – Przyczyna naszej radości⁶⁸.

Maryja z woli Boga z matczyną miłością dba o potrzeby ludzi.

Innym znakiem troski Boga o dobro człowieka jest ustanowienie sakramentu kapłaństwa, który ściśle związany jest z Eucharystią: „Wszyscy w Kościele, a nade wszystko biskupi i kapłani, niech czuwają, aby ten Sakrament Miłości znajdował się w samym centrum życia Ludu Bożego”⁶⁹. Ze słów papieża wynika, że Moc Eucharystii może przemieniać ludzką codzienność: „modłę się, aby Eucharystia stanowiła centrum życia Kościoła i jego misji. Ufam, że każdy z was będzie umiał w codziennym życiu dawać świadectwo miłości do Chrystusa, który daje nam swoje Ciało i Krew”⁷⁰. Jan Paweł II pragnie, aby ten sakrament stał się dla każdego ucznia Chrystusa „żywym źródłem wiary, nadziei i miłości”⁷¹.

Piękno

Aspekt horyzontalny

Piękno artystycznego słowa Jana Pawła II odsłania wiele fragmentów papieskich wypowiedzi. Jeden z nich znajduje się na początku przemówienia powitalnego wygłoszonego podczas drugiej pielgrzymki do Wrocławia: „Każdy powrót do Polski to jak powrót pod znajomą strzechę domu rodzinnego, gdzie każdy najdrobniejszy przedmiot przypomina nam wiele, przypomina nam to, co

⁶⁸ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.* [słowa podczas koronacji] (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 326.

⁶⁹ Tenże, *Przemówienie wygłoszone w czasie spotkania z delegacjami...*, p. 4, dz. cyt., s. 890. Papież posługuje się autocytatem z 20. punktu encykliki *Redemptor hominis*.

⁷⁰ Tenże, *Homilia w czasie Mszy św.* [słowa po zakończeniu mszy św. w języku włoskim] (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 882.

⁷¹ Tamże [słowa po zakończeniu mszy św. wypowiedziane w języku rosyjskim], s. 883.

najbliższe, najdroższe”⁷². Mówca wykorzystał kilka środków poetyckiego wyrazu, które są nośnikami piękna. Pierwszym jest porównanie: powrót do ojczyzny jest podobny do powrotu do domu rodzinnego. W tym porównaniu obecny jest duży ładunek ekspresji, gdyż pozwala ono odczytać relację do ojczyzny w kontekście stosunków rodzinnych: tego wszystkiego, co emanuje ciepłem, doświadczeniem bliskości, serdecznych więzi. Natomiast słowo „strzecha” może przywoływać w pamięci słowa Adama Mickiewicza – tak często cytowanego przez Ojca Świętego⁷³. Można sądzić, że ta daleka aluzja literacka do *Epilogu Pana Tadeusza*⁷⁴ jest formą nawiązania kontaktu ze słuchaczami, którzy również znają i cenią ten utwór romantycznego wieszczka. W dalszej części cytowanego papieskiego zdania znajdziemy anaforyczne powtórzenie: „przypomina nam wiele, przypomina nam to”, któremu towarzyszą trzy rodzaje aliteracji: inicjalna, środkowa i końcowa – co daje efekt zbliżony do paronomazji. Drugie powtórzenie: „najbliższe, najdroższe” – to epitet podwójny, który tworzą zestawione obok siebie przymiotniki w stopniu najwyższym. Także i one decydują w znacznym stopniu o emocjonalnym nacechowaniu cytowanego fragmentu.

W innych wypowiedziach papieża również znajdują się sformułowania o artystycznej wartości, które przemawiają metaforycznymi obrazami: np. „życiodajna prawda”⁷⁵, „miłość oświeśla”, „blask prawdy”⁷⁶. Jan Paweł II buduje niekiedy fragmenty swych wypowiedzi, nawiązując do biblijnych paralelizmów, np. syntetycznego i klimaktycznego⁷⁷:

⁷² Tenże, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 1, dz. cyt., s. 861.

⁷³ Nawiązania do tego romantycznego twórcy w wypowiedziach papieża wygłoszonych przez wszystkie lata pontyfikatu zajmują drugie miejsce (jest ich 30) po odwołaniach Cypriana Norwida (jest ich 58). Zob. A. Seul, *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Dobro Piękno*, dz. cyt., s. 219–226 oraz 229–305. Do zebranych tam materiałów należy dodać jeden cytat z *Promethidiona* Norwida (Baku, Azerbajdżan, 23.05.2002) oraz jeden cytat z *Pana Tadeusza* Mickiewicza (Watykan, 23.10.1978), który w watykańskim wielojęzycznym wydaniu wypowiedzi papieskich został zapisany po włosku, chociaż Jan Paweł II w języku polskim przemawiał do Polaków przybyłych na ingres pontyfikatu.

⁷⁴ „O, gdybym kiedy dożył tej pociechy / Żeby te księgi zbłądziły pod strzechy”, A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz, Epilog*, wersy 107–108, oprac. S. Pigoń, Wrocław 1962 [BN Seria 1, nr 83], s. 600.

⁷⁵ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 322.

⁷⁶ Dwie ostatnie metafory pojawiają się w następującym kontekście: „Kiedy bowiem odkrywamy, że jesteśmy powołani do dobrowolnego złożenia siebie w darze Bogu i bliźniemu, wówczas naszą wolność przenika blask prawdy i oświeśla miłość”. Jan Paweł II, *Przemówienie wygłoszone w czasie spotkania z delegacjami...*, p. 4, dz. cyt., s. 890. Wyraźne nawiązanie do tytułu encykliki *Veritatis splendor* wydanej 6 sierpnia 1993 roku przywołuje zagadnienia moralne, których dotyczy ten dokument papieski.

⁷⁷ Zob. J. S. Synowiec, *Gatunki literackie w Starym Testamencie*, Kraków 2003, s. 31–32.

Prawdziwą wolność mierzy się stopniem gotowości do służby i do daru z siebie. Tylko tak pojęta wolność jest prawdziwie twórcza, tak pojęta wolność buduje nasze człowieczeństwo, buduje więzi międzyludzkie. Buduje i jednoczy, a nie dzieli! Jak bardzo tej jednoczącej wolności potrzeba światu, potrzeba Europie, potrzeba Polsce⁷⁸.

Myśl przedstawiona w pierwszym zdaniu (wolność jako dar z siebie) zostaje wzbogacona o trzy elementy w zdaniu następnym (twórczość, budowanie człowieczeństwa; budowanie więzi międzyludzkich), a szczytowy rozwój myśli (*klimaks*) zawierają dwa zdania ostatnie. Pierwsze ma formę kontrastu, w drugim znajdujemy *enumeratio*, a wymowę ich obu podkreśla użycie wykrzyknika⁷⁹.

Aspekt wertykalny – anabatyczny

Jan Paweł II przemawiając we Wrocławiu, wielokrotnie wykorzystywał piękno artystycznego słowa, które może prowadzić człowieka do Boga. Np. zwracając się do Maryi, którą koronował w figurze Matki Boskiej Śnieżnej, przywiezionej z Sudetów, użył poetyckiego porównania: „zsyłaj sercom naszym łaski, tak jak te płatki śniegu w górach, gdzie mieszkasz”⁸⁰. W ten sposób w swej modlitwie wyraził to, co niewyrażalne. Piękno łaski jest rzeczywistością, której nie da się do końca opisać, wyrazić, przybliżyć je jednak poetycki obraz płatków śniegu, nawiązujący do tytułu czci Maryi – „Matka Boska Śnieżna”⁸¹.

Mówiąc o pięknie, które otwiera człowieka na Boga, trzeba zauważyć, że Jan Paweł II kilkakrotnie przywołał fragmenty pieśni kościelnych – także hymnów liturgicznych traktowanych jako literatura wysoka. Ponieważ podczas swej drugiej pielgrzymki do Wrocławia uczestniczył on w 46. Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym, w jego wypowiedziach pojawiły się cytaty z utworów polskich i obcych autorów poświęcone tajemnicy Eucharystii. Podczas

⁷⁸ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 880.

⁷⁹ Więcej na temat artystycznych wartości wypowiedzi Jana Pawła II zob. A. Seul, *Piękno nieliterackiego słowa Jana Pawła II*, [w:] *Estetyka językowa w komunikowaniu*, red. M. Steciąg, M. Kaczor. Książka zostanie wydana w roku 2019 przez wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.

⁸⁰ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.* [słowa podczas koronacji] (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 326.

⁸¹ Tytuł ten związany jest ze starożytną legendą o śniegu, który spadł 5 sierpnia w Rzymie na wzgórze Eskwilin jako potwierdzenie prośby Maryi o wybudowanie w tym miejscu kościoła ku jej czci. Obecnie stoi tam bazylika Santa Maria Maggiore, a w liturgii Kościoła 5 sierpnia obchodzi się wspomnienie „Matki Boskiej Śnieżnej”.

adoracji Najświętszego Sakramentu w katedrze oddaje cześć Chrystusowi, przywołując jedno zdanie średniowiecznej pieśni *Lauda Sion* oraz wskazując na aktualność tych słów:

Jak przeogromny jest dług zaciągnięty wobec Chrystusa-Eucharystii! Zdajemy sobie sprawę i razem ze św. Tomaszem z Akwinu wołamy: *Quantum potes, tantum aude: quia maior omni laude, nec laudare sufficis*, co w polskim w tłumaczeniu można wyrazić następująco „Z całej duszy chwal Go śmiało, gdyż przewyższa wszystko chwałą, i co pieśń zamierza”⁸².

Jan Paweł II włącza siebie oraz uczestników modlitwy w katedrze w tę pieśń uwielbienia, którą od czasów Akwinaty wznosi ku Bogu Jego Oblubienica – Kościół.

Jednym ze znanych polskich twórców, do którego bezpośrednio odwołuje się papież, jest XVII-wieczny poeta Franciszek Karpiński, autor kilku pieśni eucharystycznych. Utwór zacytowany przez pielgrzyma nadziei nosi tytuł *Na procesję Bożego Ciała*⁸³. Głowa Kościoła przywołuje incipit pieśni Karpińskiego dwukrotnie: zaczynając i kończąc prezentację Wrocławia jako pierwszego etapu pielgrzymki do Polski. Słowa pieśni stanowią więc swoistą klamrę kompozycyjną. Można przypuszczać, że wybór tego utworu nie był przypadkowy, gdyż jest to pieśń dobrze zakorzeniona w polskiej kulturze religijnej. Słowa Karpińskiego poruszają serca słuchaczy i zachęcają ich do uczczenia Chrystusa obecnego w Eucharystii. Jan Paweł II cytuje początek pieśni, a następnie rozwija teologiczną myśl, która jest w niej zawarta, ukazując, na czym polega istota kultu Eucharystii:

„Zróbcie Mu miejsce, Pan idzie z nieba...” (...) Chodzi tutaj o otwarcie dostępu do wszystkich bogactw wiary i kultury, które łączą się z Eucharystią. Chodzi o przestrzeń duchową, o przestrzeń ludzkich myśli i ludzkiego serca, o przestrzeń

⁸² Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 3 (Wrocław, 31.05.1997), PDO, s. 867. Zapis interpunkcji i ortografii zgodny z oryginałem. Pieśń ta znana jest w przekładzie ks. Tadeusza Karyłowskiego SJ pod tytułem *Chwal Syjonie* i brzmi: „Ile zdołasz, sław Go śmiało, / Bo przewyższa wszystko chwałą, / Co wyśpiewać pieśnią chcesz!”, zob. J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, Kraków 2015, s. 234–235.

⁸³ Jan Paweł II, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 3, dz. cyt., s. 862. Tekst pieśni zob. J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, dz. cyt., s. 408–409. Utwór ten został opublikowany po raz pierwszy w tomie F. Karpińskiego pt. *Pieśni nabożne* wydanym w 1792 roku przez księży bazylianów w Supraślu.

wiary, nadziei i miłości, a także o przestrzeń nawrócenia, oczyszczenia i świętości. To wszystko mamy na myśli, gdy śpiewamy: „Zróbcie Mu miejsce...”⁸⁴.

Walory artystyczne cytowanej pieśni papież wykorzystuje, aby przypomnieć słuchaczom o drodze człowieka do świętości, która jest niemożliwa bez szacunku i miłości do Eucharystii. Warto też dostrzec aluzję do słów, które kaznodzieja wypowiedział w dniu ingresu pontyfikatu, gdy wzywał wszystkich, aby bez lęku otworzyli drzwi Chrystusowi⁸⁵.

Aspekt wertykalny – katabatyczny

W wielu tekstach poetyckich zapisane zostały teologiczne prawdy – także i te, które ukazują Boga zatroskanego o człowieka. Biskup Rzymu dwukrotnie cytuje fragment starożytnego pisma, które zostało odkryte dopiero w XIX wieku. Przedstawia on obraz Boga dbającego o doczesne potrzeby człowieka i jego szczęśliwą wieczność. Fragment tekstu *Didache*⁸⁶ – bo o nim mowa – został sparafrazowany przez Kazimierza Pasionka⁸⁷ i do dziś jest zaliczany do pieśni liturgicznych. Papież cytuje początkowe zwrotki tej dziękczynnej pieśni podczas modlitwy przed Najświętszym Sakramentem we wrocławskiej katedrze:

Dziękujemy Ci Ojczy nasz
Za święte Imię Twoje,
Któremu zgotowałeś,
Mieszkanie w sercach naszych.
Ty, Panie Przedwieczny,
stworzyłeś wszystko dla Imienia Twego.
Pokarm i napój dałeś ludziom na pożywienie.
Nam zaś darowałeś

⁸⁴ Jan Paweł II, *Przemówienie powitalne na lotnisku Starachowice*, p. 3, dz. cyt., s. 862.

⁸⁵ „Nie lękajcie się! Otwórzcie, otwórzcie drzwi Chrystusowi (...), otwórzcie granice państw, systemów ekonomicznych i politycznych, szerokie dziedziny kultury, cywilizacji, rozwoju!"; Jan Paweł II, *Homilia wygłoszona w czasie mszy św. rozpoczynającej uroczyste pontyfikat* (Rzym, 22.10.1978), <http://mateusz.pl/JPII/habemus/hpapam3.htm> [data dostępu: 8.09.2018].

⁸⁶ Tekst ten pochodzi z samych początków chrześcijaństwa (II wiek), nie jest znany autor, a jego pełny tytuł brzmi: *Didache – nauka dwunastu Apostołów*, <http://apologetyka.katolik.pl/didache-nauka-dwunastu-apostolow/> [data dostępu: 10.09.2018].

⁸⁷ J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, dz. cyt., s. 840–841.

pokarm duchowy oraz napój i żywot wieczny
przez Chrystusa, Syna Twego...⁸⁸

Następnego dnia, podczas przemówienia wygłoszonego do delegatów przybyłych na Kongres Eucharystyczny, Biskup Rzymu cytuje jej nieco krótszy fragment⁸⁹, lecz podobnie jak poprzednio – umieszcza go w kontekście dziękczynienia za dar Eucharystii. Słowa pieśni przedstawiają Boga, który pragnie bliskości człowieka, stworzył go dla siebie i dba o jego sprawy ziemskie oraz żywot wieczny.

Podobną przychylność Boga wobec człowieka wyrażają końcowe wersy innej cytowanej przez papieża znanej pieśni, w której człowiek zwracając się do Boga, wyraża Mu swą wdzięczność:

(...) za ten dar zacny Twej wszechmocności,
żeś się darował nam nic nie godnym
w tym sakramencie nam tu przytomnym⁹⁰.

Najświętszy Sakrament określany jest jako „dar zacny” Bożej „wszechmocności”. Bóg sam siebie daje ludziom, choć na to nie zasługują, lecz jednak są obecni przy Nim („przytomni”) jako pokorni słudzy, aby oddać Mu chwałę. Autor pieśni podkreśla hojność Boga i wdzięczność człowieka.

Ku czemu prowadzić ma człowieka dar Eucharystii, mówi papież, cytując fragmentu hymnu Kongresu Eucharystycznego: „Ty zostawiłeś nam dar Eucharystii, by łąd wewnętrznej tworzyć wolności”⁹¹. Są to dwa ostatnie wersy trzeciej i ostatniej zwrotki pieśni *Przyszedłeś Panie, by wolność dać światu*⁹²,

⁸⁸ Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone w czasie adoracji w katedrze*, p. 3 (Wrocław, 31.05.1997), s. 867. W piątym wersie pieśni zapisanej w śpiewniku Siedleckiego w miejscu określenia „Przedwieczny” występuje „Wszechmocny”.

⁸⁹ Jan Paweł II, *Przemówienie wygłoszone w czasie spotkania z delegacjami...*, p. 1, dz. cyt., s. 888. Cytowany fragment pieśni rozpoczyna się od słów: „Ty o Panie Wszechmocny stworzyłeś wszystko dla Imienia Twego”.

⁹⁰ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 6. (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 881. Pieśń ta (*Twoja cześć, chwala*) opublikowana została już w 1838 roku w Krakowie w Śpiewniku kościelnym Michała Marcina Mioduszelewskiego (s. 150). Do dziś jest używana w liturgii. Zob. J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, dz. cyt., s. 398–399.

⁹¹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 879.

⁹² *Śpiewnik katolicki*, <http://spiewnik.katolicy.net/index.php?topic=2698.0> [data dostępu: 19.09.2018]. Administrator strony podaje źródło, z którego zaczerpnął pieśń (*Skarbiec pieśni kościelnych*, red. ks. Antoni Reginek, Katowice 2004), ale nie podaje autora słów ani melodii.

które Jan Paweł II odczytuje jako wezwanie człowieka, by swymi dziełami dawał świadectwo moralnej dojrzałości, by przeciwstawiał się aksjologicznej pustce⁹³.

W dniu zakończenia Kongresu Eucharystycznego, podczas rozważania przed modlitwą „Anioł Pański”, Jan Paweł II cytuje pierwszą i drugą zwrotkę innej pieśni eucharystycznej – *Bądźże pozdrowiona* i powtarza jej refren⁹⁴:

Witaj, Jezu, Synu Maryi,
Tyś jest Bóg prawdziwy,
w świętej Hostii⁹⁵.

W komentarzu Jana Pawła II podkreślony zostaje związek między misterium *Incarnatio* i misterium Eucharystii. Ten sam Bóg, który przez cud Wcielenia ukrył się w łonie Maryi Dziewicy, jest teraz obecny w żywej Hostii. Jest to obecność prawdziwa, realna i substancjalna, jak naucza Kościół⁹⁶. Zasługuje na to, aby aniołowie i ludzie oddawali Mu cześć najwyższą.

Wszystkie te przykłady artyzmu słowa – obecnego zarówno we fragmentach wypowiedzi papieża, jak i w jego odwołaniach do literatury pięknej – pozwalają dostrzec, że piękno słowa literackiego jest także drogą, po której Bóg przychodzi do człowieka.

Zakończenie

Trzy kategorie znane od starożytności – prawda, dobro, piękno – które wyznaczały przez wieki drogę kulturze europejskiej, są także obecne w wypowiedziach Jana Pawła II, papieża, któremu troska o rozwój kultury bardzo leżała na sercu. Wszystkie elementy platońskiej triady postrzegane w dwóch

⁹³ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 879.

⁹⁴ Tenże, *Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, p. 1, 2 (Wrocław, 1.06.1997), PDO, s. 884–885.

⁹⁵ Prawdopodobnie autorem tej pieśni jest ks. Teofil Jarynkiewicz. Zob. Z. Rodomańska, *Pierwszy po wojnie warmiński śpiewnik religijny „Z pieśnią przed tron Boży”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2002), s. 396. Ks. Jarynkiewicz – jak podają XIX-wieczne źródła – od 3 kwietnia 1879 roku był wykładowcą Seminarium nauczycielskiego w Krakowie; zob. c. K. (sic!) *Seminaryum nauczycielskie męskie w Krakowie 1871–1891. Na czterdzielaty jubileusz istnienia tego zakładu nauk. wych., opracował Antoni Żukowski, magister nauk filologiczno-historycznych Szkoły Głównej warszawskiej (sic!). Profesor Seminarium krakowskiego* [b.r.m.w.], s. 38. Podają za: <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/plain-content?id=2744> [data dostępu: 12.10.2018]. Zapis ortograficzny podają za tą stroną internetową.

⁹⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, nr 1374.

aspektach: horyzontalnym i wertykalnym prowadzą do wniosku, że człowiek troszcząc się o swój wszechstronny rozwój (w myśl hasła humanistów: *homo sum et nihil humanum a me alienum esse puto*), może otwierać się na Boga. Perspektywa wertykalna wskazuje, że Bóg i człowiek spotykają się na drogach prawdy, dobra i piękna. Nauczanie Jana Pawła II, doceniające wartości humanistyczne, wskazuje jednocześnie na to, że człowiek w pełni rozwinięty człowieczeństwo tylko wówczas, gdy zwróci się ku swemu Stwórcy. W takim postrzeganiu człowieka pobrzmiewa echo słów biskupa Hippony, które papież przytacza podczas pielgrzymki do Wrocławia: „Stworzyłeś nas bowiem dla siebie – wyznaje św. Augustyn – i niespokojne jest nasze serce, dopóki w Tobie nie spocznie”⁹⁷. Ponieważ człowiek został stworzony przez Boga na Jego obraz i podobieństwo⁹⁸, to tylko wówczas doświadczy swego spełnienia, gdy zbuduje dobre relacje z samym sobą i z innymi osobami (o naturze Boskiej, ludzkiej i anielskiej). Dlatego też Jan Paweł II wzywa człowieka, by w oparciu o te wartości, jakimi są prawda, dobro i piękno, budował swoje relacje z innymi. Zaproszenie to dotyczy nie tylko poszczególnych osób, lecz także wspólnot, zwłaszcza rodzinnych, eklezyjalnych, narodowych i międzynarodowych. Nikt nie jest samotną wyspą...

Bibliografia

- Armin J., *Fundamentalne rzeczywistości liturgii*, Oleśnica 1992.
- Augustyn [św.], *Wyznania*, tłum. Z. Kubiak, Kraków 2008.
- c. K. *Seminaryum nauczycielskie męskie w Krakowie 1871–1891. Na ćwierćwiekowy jubileusz istnienia tego zakładu nauk. wych. opracował Antoni Żukowski, magister nauk filologiczno-historycznych Szkoły Głównej warszawskiej. Profesor Seminaryum krakowskiego* [b.r.m.w., zapis oryginalny], <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/plain-content?id=2744> [data dostępu: 12.09.2018].
- Skarbiec pieśni kościelnych*, red. A. Reginek, Katowice 2004, <http://spiewnik.katolicy.net/index.php?topic=2698.0> [data dostępu: 19.09.2018].
- Didache*, <http://apologetyka.katolik.pl/didache-nauka-dwunastu-apostolow/> [data dostępu: 10.09.2018].
- Dulles A., *Blask wiary. Wizja teologiczna Jana Pawła II*, tłum. A. Nowak, Kraków 2005.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.

⁹⁷ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 6 (Wrocław, 1.06.1997), dz. cyt., s. 88o. We współczesnym tłumaczeniu: „Stworzyłeś nas bowiem jako skierowanych ku Tobie. I niespokojne jest serce nasze, dopóki w Tobie nie spocznie”. Św. Augustyn, *Wyznania*, I, 1, tłum. Z. Kubiak, Kraków 2008, s. 27.

⁹⁸ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św.*, p. 5 (Wrocław, 21.06.1983), dz. cyt., s. 32o.

- Jan Paweł II, *Al terzo gruppo di vescovi Polacchi in visita "ad limina"* (Watykan, 14.02.1998), [w:] *Insegnamenti Giovanni di Paolo II*, Libreria Vaticana 1979–2005, t. 20, 1.
- Jan Paweł II, *Homilia wygłoszona w czasie mszy św. rozpoczynającej uroczyste pontyfikat* (Rzym, 22.10.1978), <http://mateusz.pl/JPII/habemus/hpamam3.htm> [data dostępu: 8.09.2018].
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przelocie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997, 1999, 2002. Przemówienia, homilie*, red. J. Poniewierski, Kraków 2006.
- Jędraszewski M., *Homo: capax Alterius – capax Dei*, http://dlibra.kul.pl/Content/29956/10_homo_capax.pdf [data dostępu: 22.08.2018].
- Kiełbasa J., *Pierwsze i najpowszechniejsze: jedność, prawda, dobro i inne transcendentalia w metafizyce św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 29 (2013).
- Kowalczyk S., *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz. Epilog*, oprac. S. Pigoń, Wrocław 1962 [BN Seria 1, nr 83].
- Miodek J., *Osobliwości stylu Jana Pawła II*, [w:] tegoż, *Odpowiednie dać rzeczy słowo. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1987.
- Mioduszewski M., *Śpiewnik kościelny*, Kraków 1838.
- Napiórkowski S.C., *Jak uprawiać teologię?*, Wrocław 1994.
- Olbrycht K., *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002.
- Raźny A., *Fiodor Dostojewski: piękno zbawi świat*, [w:] *Dobro, piękno, rozum i wiara w kontekście nauczania Jana Pawła II*, red. J. Diec, R. Łętocha, Oświęcim 2009.
- Rodomańska Z., *Pierwszy po wojnie warmiński śpiewnik religijny „Z pieśnią przed tron Boży”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2002).
- Seul A., *Przemienienie Jezusa według Romana Brandstaettera*, [w:] *W służbie Ewangelii*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1 (2002), cz. 2, red. W. Sowa [tom dedykowany ks. prof. dr. hab. Józefowi Kudasiewiczowi w 50. rocznicę święceń kapłańskich], Kielce 2002.
- Seul A., *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Dobro Piękno*, Poznań 2014.
- Seul A., *Piękno Nieliterackiego Słowa Jana Pawła II*, [w:] *Estetyka językowa w komunikowaniu*, red. M. Steciąg, M. Kaczor. Książka ukaże się w roku 2019 w wydawnictwie Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Siedlecki J., *Śpiewnik kościelny*, Kraków 2015.
- Synowiec J.S., *Gatunki literackie w Starym Testamencie*, Kraków 2003.
- Szymik J., *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury. Literatura piękna jako „locus theologicus”*, Katowice 1994.
- Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1988.
- Wojtyła K., *Kazanie na Aeropagu. 13 katechez*, Kraków 2018.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn*, [w:] tegoż, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 2000.
- Wojtyła K., *Znak sprzeciwu*, Kraków 1995.

ANASTAZJA SEUL (DR HAB.) – ukończyła polonistykę w Zielonej Górze i teologię w Poznaniu. Od 1993 roku pracuje jako nauczyciel akademicki w Zielonej Górze. Obecnie jest zatrudniona na stanowisku adiunkta z habilitacją w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego. Prowadzi (bądź prowadziła) zajęcia m.in. z poetyki, analizy dzieła

literackiego, teorii literatury, krytyki literackiej, konwersatorium na temat obecności Biblii w literaturze polskiej, a także zajęcia dotyczące kulturowego wymiaru wypowiedzi Jana Pawła II oraz antropologii filozoficznej Karola Wojtyły. Doktorat z literaturoznawstwa (UAM, Poznań, 2000) wydany jako książka: *Biblia w powieści Romana Brandstaettera „Jezus z Nazarethu”*. Doktorat z teologii (UAM, Poznań, 2004) opublikowany pt. *Jan Chrzciciel – Brat Pustynny według Romana Brandstaettera*. Habilitacja z literaturoznawstwa (KUL, 2015) na podstawie książki *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Piękno*.